

પુરોવચન

વિશ્વવંદિત વિદ્યાપુરુષ, પણ આપણા
સ્નેહભર્યા સ્વજન: લૉર્ડ ભીખુ પારેખ,
પદ્મભૂષણ

૧. દાયકાઓ પહેલાં મુંબઈમાં ચર્ચગેટ પાસે ત્યારના ક્વીન્સ રોડ પર આવેલા અમેરિકન સેન્ટરમાં કવિ રોબર્ટ ફ્રોસ્ટ વિશે એક કાર્યક્રમ થયો હતો. વક્તાઓમાં ભારતીય ભાષાઓના ચારેક કવિઓ અને અમેરિકાથી આવેલા બે અધ્યાપકો હતા. અધ્યક્ષસ્થાને હતા કવિ નિરંજન ભગત. અમેરિકન આયોજકે રોબર્ટ ફ્રોસ્ટ વિશેના પ્રારંભિક વક્તવ્યમાં ફ્રોસ્ટનો પરિચય અમેરિકાના એક ઉત્કૃષ્ટ કવિ તરીકે, જેમની કવિતા (ત્યારના) અમેરિકન પ્રમુખ જહોન એફ. કેનેડીને ખૂબ ગમતી હતી એવા કવિ તરીકે આપીને સભાનો દોર એના અધ્યક્ષ નિરંજનભાઈને સોંપ્યો. ભગતસાહેબે આરંભે જ ટકોર કરી: 'ડૉન્ટ કલેઈમ ફ્રોસ્ટ ટૂ મચ ફૉર અમેરિકા. લેટ ધ રેસ્ટ ઓફ ટ્યુમેનિટી ટૂ હેવ ઇટસ કલેઈમ ઓન ધિસ પોએટ!' ('એ કવિ ઉપર અમેરિકાનો એકલાનો હક ન જમાવતા. બાકીની માનવજાતને પણ આ કવિને પોતાનો ગણવા દેજો.') આટલા દશકો પછી પણ મનીષી કવિ નિરંજન ભગતના અવાજનો એ ત્રાંબાનો રણકો અને એમની એ વિદ્યુતવતી નેત્રમુદ્રા સાંભળી અને જોઈ શકાય છે. એ શબ્દો આજના આ જુદા સંદર્ભે સમજાય છે. ત્યારનો સંદર્ભ હતો કવિ રોબર્ટ ફ્રોસ્ટ, આજનો સંદર્ભ છે ફિલસૂફ ભીખુ પારેખ.

લૉર્ડ ભીખુ પારેખ પર ઇંગલેન્ડનાં રાજકીય-સામાજિક પરિબળોનો, પદ્મભૂષણ પ્રો. બી. સી. પારેખ પર ભારતીય રાજ્યનો, પૉલિટિકલ ફિલોસૉફર પ્રો. પારેખ પર જાગૃતિક વિચારક-વૃંદનો અને વત્સલ કુલપતિ, સમુદાર સહચિંતક ભીખુ પારેખ પર વડોદરાનો અને

ભારતના વિદ્યાવિશ્વનો, એ રીતે દરેકનો સ્નેહમૂલક અધિકાર તો ખરો. પણ એમાંનું એકેય એ વિદ્યાપુરુષ પર એકાધિકાર ન કરે, એની ચોંપ એ દરેક સત્તાઘટકે રાખવી પડે, કેમ કે ભીખુ પારેખ એવો કોઈ એકાધિકાર ન કરે ન કરવા દે, એવા નાગરિક, વિચારક અને વ્યક્તિ છે.

એમની ખરી ઓળખ મેળવવા માટેની પહેલી અને પાયાની વાત સહેલી અને સદાની છે: પોતાની ઉપર કે કોઈ કોઈ પણ પરાયા ઉપર કોઈ પણ સત્તાખોર વડે અજમાવાતા એકાધિકાર કે સર્વાધિકારનો સૌમ્ય, દઢ અને અચૂક પ્રતિકાર કરનાર નિરીક્ષાશીલ વિચારક, ક્રિટિકલ થિન્કર એટલે ભીખુ પારેખ.

એ ઓળખનો ઉત્તરાર્ધ એ છે કે એ સળંગ પ્રતિકાર વૃત્તિ પાછળ એક સુગ્રથિત તત્ત્વવિચાર કરનારી મેઘાવી પ્રતિભા પડેલી છે. જેરેમી બેન્થમ (Jeremy Bentham, ૧૭૪૮-૧૮૩૨થી કાર્લ માર્ક્સ, હના આરેન્ટ, ફ્રાંઝ ફેનન (Frantz Fanon, 1925- 1961) સુધી અને ગાંધી, ટાગોર, નેહરુ અને આંબેડકર સુધીના દાર્શનિકોના વિચારોની સમગ્રતાને પારખી અને વિગતોમાં ઊતરી ભીખુ પારેખે પોતાનું એક સળંગ અને સુગ્રથિત સેમિઓટિક્સ કહેતાં સંકેતનવિજ્ઞાન રચ્યું છે. એ મહાલય ભવ્ય છે પણ ભીખુ પારેખે ખંતીલું કડિયાકામ કરી એને ઈંટે ઈંટે બનાવ્યું છે અને એક પ્રતિભાવંત સ્થપતિનું સ્થાપત્યકૃત્ય કરી એને એક વિશાળ ભવ્ય આકાર આપ્યો છે.

માનવસ્વાતંત્ર્ય, સહચાર અને ગૌરવને પક્ષે રહી હંમેશાં જાળવેલી આજ્ઞાનમ પણ કુશળ પ્રતિકારવૃત્તિ, એ પહેલું પાસું; એ સ્વાતંત્ર્ય, સહચાર અને ગૌરવ અંગે પાશ્ચાત્ય અને ભારતીય ચિંતકોએ કરેલા વિચારમંથનનો ઊંડો અને અર્થઘટનશીલ અભ્યાસ, એ બીજું પાસું; અને એ સર્વની એક ભવ્ય, દઢબંધ, આકર્ષક અને ઉપયોગી એવાં વાણી-વિચાર-સંયુક્ત કોઈ મહાલયસમી (દશકો લાંબા લેખનની) અભિવ્યક્તિ, એ ત્રીજું પાસું, આ અનોખા ચિંતક-લેખક-સ્નેહીજનની પ્રતિભાનું.

સૂર્યકિરણમાં છુપાયેલા સાત રંગોને મેઘધનુષ્યમાં પ્રગટ કરી શકે અને મેઘધનુષ્યના રંગ-વિસ્તારને એક સઘન સમુજ્જવલ તેજોરેખામાં સમેટી શકે એવો, કુશળ કારીગરે પાસા પાડેલો કોઈ ત્રિપાર્શ્વ હીરક આપણને મળ્યો છે. તો, ચાલો આપણે એને જાણીએ, નાણીએ અને માણીએ!

પ્રો. ભીખુ પારેખની રાજવિદ્યામીમાંસા જેટલી જાગતિક વ્યાપ ધરાવે છે તેટલી જ સ્થાનિક સંદર્ભે પણ પ્રસ્તુત છે. એમની નજર ક્યાં ક્યાં ઠરી છે એ જુઓ: કાર્લ માર્ક્સ વિશે તેમ જ ગાંધી વિશે, મલ્ટિકલ્ચરલિટી વિશે તેમ જ આજના ભારતની આપઓળખ વિશે, હના આરેન્ટ અને આઝેયા બર્લિન વિશે તેમ જ ટાગોર અને આંબેડકર વિશે, એમ

‘બાહિરે’ અને ‘ઘરે’, બંને સ્થળે ભીખુની મર્મગામી દષ્ટિ સંસ્કૃતિઓનાં મર્મસ્થાનો સુધી પહોંચે છે અને એમની સુગ્રથિત શૈલી એ સ્થાનોના તસુએ તસુ આલેખતાં તલાવલેખનો, ટોપોગ્રાફિક મેપ્સ, આપણી સામે મૂકે છે. એ બે દેશોના દેશિક છે એટલે બે ભાષાઓના ભાષક છે. એમની વિરલ શક્તિ એ છે કે એમાંની એક, અંગ્રેજી, ઉપર એમનું ઘણા અંગ્રેજોનું ન હોય એવું સહજ અને સૌષ્ઠવભર્યું પ્રભુત્વ છે. પણ, હા, એમની (પૂરી ન સમજાય એવી) મર્યાદા એ છે કે પોતાની માતૃભાષાને, એક વિદ્યાભાષા લેખે, પોતાને માટે કેળવવાનું કામ એ નથી કરી શક્યા. ગાંધી કરી શક્યા હતા. એવું ગાંધી-કૃત્ય ભીખુ પારેખે ન કર્યું! ખેર. એમનાં પુસ્તકો વાંચીએ, એમનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળીએ ત્યારે અંગ્રેજી ભાષાનું, બલકે મનનની એક માતૃભાષાનું અનોખું સૌંદર્ય, બલકે રોમહર્ષણ સંગીત જોઈ-સાંભળી શકાય છે.

ભીખુભાઈનાં પુસ્તકો લઈ કોઈ ગ્રંથાલયમાં બેઠા હોઈએ ત્યારે મનનનાં વિશાળ વૃક્ષોની નિકુંજમાં હોઈએ એવો ભાવ થાય છે. એ વૃક્ષોની ઘટા વિશાળ અને ઊંચી છે; એ વૃક્ષની મૂળજાળ વિસ્તીર્ણ અને ઊંડી છે. આ નાનકડો લેખ તો એ વૃક્ષોની શીતલ છાયામાં જઈ બે ઘડી પોરો ખાનારા આ એક મુસાફરે દોરેવું એક રેખાચિત્ર માત્ર છે.

૨. ભીખુ પારેખનું વાહ્મ્ય વ્યક્તિત્વ જેવું વૈશ્વિક તેવું સ્થાનિક છે, એમ કહેવાનું કારણ એ કે એમનાં વિચાર, વાણી, લેખન અને વર્તનના અજવાળામાં જેમ આજનું વ્યાપક રાજકીય વિચારોનું જગત વધારે સ્પષ્ટ દેખાય છે તેમ આજનું આપણું નજીકનું સ્થાનિક જગત પણ વધારે સમજી શકાય છે.

જે સાચેસાચ અનેક સ્થાનોનો સ્થાનિક ન થઈ શકે એની વૈશ્વિકતા કેવળ વાયવ્ય બને છે, એક છેતરામણ બને છે, પોતાને માટે અને બીજા માટે. સંસ્કૃતિમીમાંસક ભીખુ પારેખ આ વાતને સાંગોપાંગ સમજે છે. એ કહે છે:

‘It is not enough to respect other cultures and societies from a distance, from the outside as it were. We need to enter into their world, see them through the eyes of their members, and get a firm sense of what it is like to be in their situation.’ (Talking Politics, 2011.)

(અન્ય સંસ્કૃતિઓને અને સમાજોને આઘા અતડા રહીને, જાણે કે એમની બહારથી, માન આપવું, એ પૂરતું નથી. જરૂરી તો એ છે એ આપણે એમની દુનિયામાં દાખલ થઈએ, એ લોકોની આંખે એને જોઈએ, અને એ પરિસ્થિતિમાં હોવું એટલે શું, એની એક પાકી સમજણ કેળવીએ.)

આ રીતે આમ આદમીની દુનિયામાં દાખલ થયા વગર એના ઉપર શાસન કરનારી વિવિધ સત્તાઓએ ને વ્યવસ્થાઓએ એને બહુધા આમલી-પીપળી જ બતાવ્યા કરી છે. એવા આજના અદના આદમીને, જગતના કોઈ પણ દેશમાં, એની પરિસ્થિતિ વિશે પૂછો તો એ કહેવાનો કે એની વાત કાને ધરવા કોઈ તૈયાર નથી. ‘કેમ ભાઈ?’ તો એ

કહેશે કે આપણા ટાઇમની એ જ મોટી તકલીફ છે. એ ‘આપણા ટાઇમ’ને એ અદનો આદમી અનુભવે તો છે પણ સમજી શકતો.

આપણા સમયમાં ઇતરજનોનું ઉઘાડછોગું શોષણ કરનારી સત્તઓનીયે કોઈ કમી નથી; પણ જે વિચારણાઓ અને આચારસંહિતાઓ ‘ઉદારમતવાદી’ કે ‘લિબરલ’ ગણાય એનીયે મર્યાદાને પ્રો. ભીખુ પારખી શકે છે. એ કહે છે;

Liberal universality is abstract, impersonal and lacks an emotional appreciation of the other in his or her concreteness or what you call a sense of human solidarity. (Parekh. 2011.)

(ઉદારમતવાદી વૈશ્વિકતા અમૂર્ત, બિનંગત હોય છે [જે એની એક મર્યાદા છે]. ઇતરજનની પોતાની જે સઘન મૂર્તતા હોય એની, જેને કોઈ માનવીય સંઘભાવનાની સાર્થકતા કહે એની લાગણીભરી સમજણમાં કમી [એ ઉદારમતવાદી દર્શનની મર્યાદા છે].

ઇમોશનલ એપ્રિસિએશન એ શબ્દો જેમના ગદ્યમાં જવલ્લે જોવા મળે એવા ભીખુભાઈ કવિતાની, બલકે કલામાત્રની આટલું નજીક અહીં પ્રકટપણે આવ્યા છે, એ ખુશીની વાત છે!

લોર્ડ પારેખ જેમ ફિલસૂફોના માનીતા ફિલસૂફ છે એમ ભીખુ આમ આદમી માટેય વાતનો વિસામો છે, દિલની કે દિમાગની બે વાત કરવાની એક સારી જગ્યા છે. વર્ષોથી દર વરસે ભારતમાં, વડોદરામાં આવી, મુલાકાત માટે નહીં મહિનાઓના વસવાટ માટે આવી, અદના અને ‘અનદના’ સૌ લોકો સાથે મળતા અને ભળતા ભીખુ ‘આપણી સાથે વાત કરવા તૈયાર માણસ’ છે. પોતાના વર્તન દ્વારા ભીખુભાઈ સતત એ સૂચવે છે કે દિલ્લી, વડોદરા અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં દર વરસે થોડા મહિના ગાળવા, ત્યાંના લોકો, સ્વજનો સાથે, એ એમની એક નિજી જરૂરિયાત છે અને એમના લેખનનો એ એક અનિવાર્ય અંશ છે.

દર વરસે પોતાની જન્મભૂમિમાં આવવું, સ્વજનો વચ્ચે રહેવું, એ તો ખરું. પણ એ હુંફાળી જગ્યાએ એ અટકી નથી જતા. આજના અટપટા જગત સાથે વાત કરવા માટે આપણને તૈયાર કરવા સતત મથે છે. વ્યક્તિ રૂપે અને પુસ્તકો રૂપે, ભીખુભાઈ વાસ્તવથી થાકેલાઓ માટેનો વાતનો વિસામો નથી ફક્ત. વાસ્તવ સાથે પાનું પાડવા તૈયાર થવા ઇચ્છનારા માટે એઓ એક પાઠશાળાસમા, કહો કાર્યશાળાસમા છે.

સન ૧૯૮૨માં મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ઓફ બરોડાના કુલપતિ તરીકે પ્રો. ભીખુ પારેખ ત્રણ વર્ષ માટે વડોદરા આવ્યા ત્યારે ત્યાંના કુલપતિનિવાસ, ‘ધન્વંતરી’માં એક અપૂર્વ અને અનુત્તર ઘટના બની: કુલપતિનિવાસના બેઠકખંડમાં નિયમિત રીતે દર પખવાડિયે સાંજે સાડા આઠેકથી રાતે બેએક વાગ્યા સુધી ત્યાં ‘બરોડા સ્ટડી ગ્રુપ’

મળતું, કુલપતિ એક સોફા પર પલાંઠી મારીને બેઠા હોય, યુવાન, પ્રભાવશાળી પણ એગાલિટેરિયન! પ્રો. વિનુભાઈ કોઠારી, ઇકોનોમિક્સના પ્રોફેસર, પ્રો. બિરજે પાટીલ, અંગ્રેજીના, પ્રો. ગુલામ મહમ્મદ શેખ, ફાઈન આર્ટ્સના વિખ્તાત ચિત્રકાર, પ્રો. પ્રવીણ પટેલ, સમાજવિદ્યાના નિષ્ણાત (પછી સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીના કુલપતિ), પ્રો. કે. સી. મહેતા, ચાર્ટર્ડ અકાઉન્ટન્ટ (અને અમારા પ્રો વાઈસ ચાન્સેલર), ડૉ. જયશ્રી મહેતા, મેડિકલ ફેકલ્ટીનાં ડીન (પછી ઇન્ડિયન મેડિકલ કાઉન્સિલનાં પ્રમુખ અને સુમનદીપ યુનિવર્સિટીનાં કુલપતિ), ટેકનોલોજી ફેકલ્ટીના ડીન, બંગાળી સાહિત્યના પ્રેમી પ્રો. ડે (બાદમાં મ. સ. યુનિ.ના ઉપકુલપતિ) વગેરે અનેક વિદ્યાઓના અભ્યાસુ એવા અમે ભેગા મળીએ અને માનવવિદ્યાની ક્ષિતિજો પરના વિષયો પર સુગ્રથિત ચર્ચાઓ કરીએ. ક્યારેક કવિ-મનીષી ઉમાશંકર જોશી આવે અને પરમ બૌદ્ધિક પ્રો. રાવજી ‘મોટા’ સાથે ભગવદ્ગીતા વિશે તીખી ચર્ચા કરે! મલ્ટિડિસિપ્લિન જ નહીં, મલ્ટિકલ્ચરલિટીનો માહોલ જામતો, રાતના બે-અઢી વાગ્યા સુધી. આ હતું અમારું વડોદરાનું ‘બ્લૂમ્સબરી સર્કલ’! એવા કુલપતિ અનન્ય. અને એ ‘બરોડા સ્ટડી ગ્રુપ’ આજે આટલા દશકાઓ પછી ભલે આજના ‘ધન્વંતરી’માં મળતું નથી (એયે સારું છે), પણ ભારતદેશમાં ઠેરઠેર, ગુજરાતમાં પણ અનેક સ્થળે, દર વરસે ભીખુની નજીક બેસીને, ‘ભીખુપનિષદ’ રૂપે, મળે છે.

પોતાની પરિસ્થિતિને અનુભવવી અને એને સમજવી, એ બે વાતો કેવી જોડાયેલી છે છતાં જુદી છે, બલકે કઈ રીતે જુદી રખાઈ છે, એ હકીકતને ભીખુ પારેખ સુપેરે જાણે અને સમજે છે. આજના સમય વિશેની સામાન્ય માણસની મૂંઝવણને અને એના એ સમયને સમજવા અને સમજાવવા માટેનો અનોખો વિદ્યા-ઉદ્યમ આ અનુકંપાશીલ ચિંતક નિરંતર કરતા રહે છે. સંસ્કૃતિની છલનાઓને સમજી અને પડકારવાના મહાભારત કાર્યનું ‘ઉદ્યોગ પર્વ’ એટલે ભીખુ પારેખનાં પુસ્તકો, લેખો અને વ્યાખ્યાનો.

તો, જે-તે સ્થાનિક જગ્યાના નિવાસીઓ સાથે એકરૂપ થવું, એમની નજરે એ સ્થાનક જોવું, એટલે શું? એ કોઈ રૂમાની સ્વપ્ન કે અધ્યાત્મિક પરાત્પરતા નથી. ભીખુ પારેખની જ્ઞાનસાધનામાં એ એક ‘એપિસ્ટેમોલોજિકલ નીડ’ અને કદાચ ‘ઓન્ટલોજિકલ નીડ’ છે, એવું લાગે.

૩. પણ એક એવી વાત છે જેને સમજ્યા વિના ભીખુ પારેખની સકલતાને સમજવાથી બે ડગલાં દૂર રહી જવાય. એ વાતને તપાસીએ:

ઉમાશંકર જોશીએ એક કાવ્યમાં આપઓળખરૂપે કહ્યું છે: ‘અમે સારસ્વતો/સંવાદિતાના સાધકો.’ એ કવિ અને એમના પ્રિય વિચારક ભીખુ પારેખ, બંને સંવાદિતાના સાધકો તો છે જ (ભીખુ પારેખનું મલ્ટિકલ્ચરાલિટી અંગેનું પ્રબળ ચિંતન એ અંગે છે). એ બંને સંવાદની શક્તિ વિવાદ વિના કેળવાય નહીં, એ સત્ય સુપેરે સમજતા હતા, પણ ભીખુ પારેખના લેખનમાં સત્યની એ સરતનું વિશેષપણે વિશ્લેષણાત્મક નિરીક્ષણ કરાયું છે.

ઉમાશંકર જોશી ભીખુ પારેખને પોતાના અતિ પ્રિય સારસ્વત ગણતા. કવિના કહે, ચિંતકે ગુજરાતી ભાષામાં એમનું એકમાત્ર પુસ્તક ('માર્ક્સવાદ અને સૌંદર્યવાદ') લખ્યું હતું. એ બધું બરાબર, પણ એક વાત નોંધવી પડે: ભીખુ પારેખની સારસ્વત સાધનામાં સંવાદ તો સામેલ છે - પણ વિવાદ વર્જ્ય નથી, બલકે એ તો જેના વિના ન ચાલે એવું વિચારનું એક સાધન છે.

'અમે મીમાંસકો,

સંવાદિતાની સાધના કરતાં હંમેશ વિવાદથી!

આવાપચારી લઈ લઈને સમ ઉપર આવી જનારા સાદથી

ગાતા અમે સંગીતકો.

મીમાંસકો.'

એવું કવિત ભીખુભાઈ વતી મેં આ રચ્યું, હમણાં જ.

ભીખુ પારેખની વિદ્યાશક્તિનો ઉદ્ભવ સંવાદિતાની સાધનામાં છે, પણ એ વિદ્યાશક્તિની કેળવણી વિવાદ માટેના એમના ખુલ્લાપણામાં, વિવાદ માટેની એમની સજ્જતામાં છે. વિવાદમાંથી વિદ્યાફળ નિપજાવવાની એમની કુશળતા અનોખી છે. જાણીતા ઈરાની વિદ્વાન રામિન જહાંગેગલૂ સાથેની ભીખુ પારેખની વાતચીતનું પુસ્તક, 'ટોર્કિંગ પોલિટિક્સ' (ઓક્સફર્ડ, ૨૦૧૧) એના પાનેપાને આવા સંવાદમૂલક વિવાદ માટેની ભીખુ પારેખની પોલિટિકલ ફિલોસોફી તરીકેની સજ્જતા અને પદ્ધતિની સાખ પુરાવે છે. પૃ. ૫૮થી ૬૦ ઉપર ભીખુભાઈએ કરેલો 'લિબરાલિઝમ' અંગેનો ઊંડાપોહ આ સંદર્ભે ધ્યાનથી વાંચવા જેવો છે. Liberalism does not engage in dialogue with other traditions and worldviews because it is certain of its own truth. This raises two related questions; namely, what is the basis of its self-certainty and what is the truth, the core of its idea, of which it is so certain. (P.58.) (ઉદારમતવાદ જગતને જોવાની બીજી વિચારપરંપરાઓ સાથે સંવાદ નથી કરતો, કેમ કે એ પોતાના સત્ય વિશે નિઃસંશય છે. આ વાત બે, પરસ્પર જોડાયેલા, પ્રશ્નો ખડા કરે છે; તે એ કે એની આ જાતને આધારે મેળવેલી સુનિશ્ચિતતાની ભૂમિકા શી છે? અને બીજું, એ સત્ય, એની વિચારણાનું મર્મસ્થાન, એ શું છે?) - પચાસથીયે ઓછા શબ્દોમાં આ જ્ઞાનમીમાંસકે કરેલી નુક્તેચીની 'લિબરાલિઝમ' અંગે જ નહીં, આજે દુનિયાને દોજખ બનાવતી કેટકેટલી માન્યતાઓને તપાસવાનાં સાધનો અને સજ્જતા આપી શકે એવી છે!

૪. આવા મીમાંસક આચાર્ય ભીખુ પારેખની સાધના જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં આપણાં સાધનોને સ્વચ્છ કરવાની પણ છે, એ વાત એ શબ્દોમાં કહું તો કેટલાક મહાનુભાવો ભૂભંગ કરી બેસે. ભલે. પણ ભીખુ પારેખ માત્ર લંડનના નથી, વડોદરાના પણ છે, એવું સમજનારા મારા જેવાને 'મીમાંસક આચાર્ય ભીખુ પારેખ' એવા શબ્દો વાપરવાની છૂટ હોવી જોઈએ, જેમ મીમાંસક આચાર્ય શેલ્ડન પોલોક એમ કહેવાની પણ!

તો, જ્ઞાન પામવાનાં સાધનોને સ્વચ્છ કરવાં, એટલે શું? એ કામ મીમાંસક પારેખ કઈ રીતે કરે છે? એક કથા-કલ્પન વડે આ વાત કરું. કોઈની વાત કાને ન ધરવાની આડાઈ મોટા મોટા દેશોના મોટા મોટા પ્રમુખો કે વડા પ્રધાનો કે જનરલોની જ આડાઈ નથી. એસ.ટી. ડેપોના ઇન્કવાયરી બૂથ પર કે બેન્કોનાં લેવડદેવડ કાઉન્ટરો પાછળ બેઠેલાં કેટલાંક ભાઈઓ અને બહેનોના ચહેરા જુઓ તો જણાય કે, એ પણ કોઈ પ્રેસિડન્ટ, પી.એમ. કે જનરલથી તુમાખીમાં ઓછાં નથી હોતાં. બધાં પોતાને લાટ માને ને સામેવાળાને ભાજીમૂળા. લૉર્ડ પદ્મભૂષણ ભીખુ પારેખને પોતાને લૉર્ડ કહેવડાવવાનું ગમતું નથી. (મને ‘લૉર્ડ પારેખ’ કહે એ પછી લોકો મારી ભૂલ બતાડવાનું ટાળે છે, એ મતલબનું એ આણગમાનું કારણ એક ઇન્ટરવ્યૂમાં એમણે આપ્યું હતું, એ સાંભળ્યાનું સ્મરણ છે). ઉપરાંત, એઓ ભાજીને તેમ જ મૂળાને સાવ ‘ભાજીમૂળા’ નથી ગણતા. એમને મળવા આવનાર અદના માણસોને તો નહીં જ, એ મારો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. જોકે કેટલાક આને એક અચરજની વાત ગણે છે ને લૉર્ડ ભીખુભાઈ માટેના પોતાના અહોભાવને વધારે છે. ભલે. પણ મૂળ વાત અહીં છે ઇન્કવાયરી કાઉન્ટરો ઉપરના કાચની. ક્યારેક એ કાચ ચકચકતા સાફ હોય તો થોડાક અરીસા જેવા બનેલા એ કાચમાંથી કાઉન્ટર પાછળનાં ભાઈ કે બહેનના ચહેરા તો સાફ દેખાય, પણ સાથોસાથ, સ્વચ્છ બનેલા એ કાચ-અરીસામાં પડખોપડખ આપણો ચહેરોય એ તરફ પહોંચેલો દેખાય છે. ત્યારે એ બંને ચહેરાઓના, ઇન્કવાયરી કલાર્કના અને આપણા પોતાના ચહેરાઓના સરખાપણાને જોઈ આપણે ચોંકી ઊઠીએ! બેઉ ચહેરાઓની સરખી તોછડાઈને જોઈ આપણે એક વાત સમજી પણ જઈએ! આપણે જોઈ શકીએ કે, આપણા આજના સમયની મોટી તકલીફ એ છે કે, આપણી વાત કાને ધરવા કોઈ તૈયાર નથી - અને આપણે કોઈની! આટલું દેખાય પછી વખત છે ને કેટલોક ફેર પડે, આપણામાં; ને એટલે કદાચ ઓલાંઊંમાં.

ભીખુ પારેખ એટલે આપણી એવી અનેક ઇન્કવાયરી વિન્ડોઝના કાચ ઉપર લાગેલા મેલના થર સાફ કરી, એને ‘રિફ્લેક્ટિવ’ બનાવી શકનાર એક અજોડ સફાઈકામદાર છે એવો એમનો પરિચય થાય, બલકે પરચો મળે ત્યારે એમના માટેના અહોભાવમાં થોડોક ભય પણ ભળે!

ક્યારેક આ જ્ઞાનમીમાંસક, આ ક્રિટિકલ થિન્કર, આપણો આપણી સાથેનો મુકાબલો ગોઠવી આપે છે. ત્યારે જોઈ શકાય કે ભીખુ પારેખ વિચાર-વિશદીકરણના સમર્થ વિશેષજ્ઞ છે. પશ્ચિમ અને પૂર્વની સંસ્કૃતિઓએ ખોલી રાખેલી પૂછપરછની અને લેવડદેવડની બારીઓના જાડા અને વખતોવખત મેલા થતા કાચને તોડવા વગર ચોખ્ખા કરી શકે છે. પ્રો. પારેખની વિશેષતા એ છે કે, એ જૂના કાચ તોડતાય નથી, પણ એમને મેલા છોડતાય નથી.

ખરે જ, એ એક સાવ અનોખા આદમી છે અને સાવ અનોખા ‘પૉલિટિકલ ફિલોસૉફર’, બલકે ‘સત્તામીમાંસક’ છે. રસેલ, ફૂકો, ચોમ્પ્સ્કિ આદિના રાજ્યાદિ સત્તા (‘પાવર’) વિશેની

મીમાંસાને સંદર્ભે પારેખને મીમાંસા કેવી છે, એનું વિશ્લેષણ કરવાનું કામ બાકી છે.

૫. આ અથક સંસ્કૃતિ મીમાંસકની લાંબી સાહસ સફરની, વિદ્યાયાત્રાની વાત, એકદમ ટૂંકમાં જોઈ લઈએ.

સફરની શરૂઆત કોઈ દુંદુભિનાદથી નથી થતી. ભીખુ પારેખનો ડૉક્ટરલ થીસિસ (૧૯૬૬) જેરેમી બેન્થમ વિશે છે. જેરેમી બેન્થમ (Jeremy Bentham, ૧૭૪૮- ૧૮૩૨) તો ઇંગ્લિશ વિચારક અને સુધારક, ઓગણીસમી સદીમાં ઇંગ્લેન્ડમાં, માનવસ્વાતંત્ર્ય વિશે ઊંડાપોહ કરનાર, 'યુટિલિટેરિઆનિઝમ'-નો સિદ્ધાંત રજૂ કરનાર ચિંતક. એ પસંદગી કેમ? બે સાદાં કારણ: બેન્થમનાં લખાણ અંગ્રેજી ભાષામાં છે અને પ્રમાણમાં સરળ છે, એથી. એ સમયે એ વિદ્યાર્થી, યુવાન ભીખુ પારેખ, જર્મન, ફ્રેન્ચ વગેરે ભાષા ન વાંચી શકતા. આ વાત એમણે પોતે નોંધી છે, એ નિખાલસતા ગમે.

બેન્થમથી હના આરેન્ટ સુધીનો યુવાન ડૉ. પારેખનો માર્ગ સરળ નહીં હોય. બેન્થમને પાછળ છોડી ડૉ. ભીખુ પારેખનો વિદ્યામાર્ગ કાર્લ માર્ક્સ તરફ વળ્યો. ભીખુ પારેખની વિલક્ષણ શક્તિ તરફ આંગળી ચીંધતો એક લેખ છે, 'Marxism and the Problem of Violence.' માર્ક્સ ખ્રિટિશ કૉલોનિઅલિઝમ/અંગ્રેજી સંસ્થાનવાદનું સૈદ્ધાંતિક અનુમોદન કરતા હતા, એ વિશે અને રાજકીય હેતુઓથી અનુમોદિત હિંસા વિશે ભીખુભાઈના એ લેખમાં જે ઊંડાપોહ છે, એ ઝીણવટથી વાંચવા જેવો છે. ૧૯૮૫માં પ્રકાશિત પુસ્તક Marx's Theory of Ideology-માં પ્રો. ભીખુ પારેખે જે માર્ક્સ-મીમાંસા કરી બતાવી છે એ વાંચી માર્ક્સવિચારના ભારે અભ્યાસી, 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'ના સાહિત્ય વિભાગના સંપાદક, વિખ્યાત શ્રી શામ લાલ ભારે પ્રભાવિત થયા હતા. પોતાના સંપાદકીય લેખમાં શામ લાલે એ પુસ્તકને 'an original and distinctly Indian perspective on Marx', એવું ગણાવ્યું હતું.

પ્રો. ભીખુ પારેખની સાહસિક છતાં/તેથી શિસ્તબદ્ધ વિદ્યાયાત્રા માર્ક્સવિચારથી મલ્ટિકલ્ચરાલિટીના શકવર્તી અભ્યાસ તરફ વળી અને ત્યાંથી ગાંધીવિચાર તરફ, બલકે, ગાંધી, ટાગોર અને આંબેડકરના વિચારો અને આચારોના એવા જ સમાદરયુક્ત છતાં નિર્મમ વિશ્લેષણભર્યા અભ્યાસ તરફ.

ગાંધી, ટાગોર અને આંબેડકર વચ્ચેના 'પ્રણય ત્રિકોણ'ની વાત આપણા વિચક્ષણ અને વિલક્ષણ ભીખુભાઈ કઈ રીતે કરે છે, એ વિગતે વાંચવા જેવું છે. આપણા આજના જગત સાથે, એની 'પૉલિટિકલ રિયાલિટીઝ'ની સાથે કઈ રીતે વાત કરવાનું એ આપણને કઈ રીતે સૂચવીને શીખવાડે છે, એ સમજવા જેવું છે. ભીખુ પારેખની ગાંધી વિશેની આ એક વાત એ સંદર્ભે જોઈએ. ગાંધીના અવસાન ('બલિદાન'/'હત્યા'/'વધ'/'સ્વાર્પણ'?) પછીના દશકોમાં જીવતા કેટલાક અગ્રણી ગાંધીમાર્ગ અનુયાયીઓ સાથે એક અગ્રણી શાંતિવાદી જર્મન-ચહૂદી વિચારક, હિટલરની યાતના શિબિરના સ્વયં અનુભવી એવા ફ્રેડ જે. બ્લૂમના પુસ્તક Understanding Gandhi: Gandhians in Conversation

with Fred J. Blum-ના ગુજરાતી અનુવાદ (સંપાદન અને અનુવાદ ઉષા ઠક્કર અને જયશ્રી મહેતા, ૨૦૧૧)-ના 'Foreword'-માં લોર્ડ પારેખ લખે છે:

Gandhi enjoyed the loyalty and support of both the Left and the Right, the intellectual and the masses, the Westernized as well as the traditionalist intellectuals, the conservative as well as the radical masses, the industrialists and the workers, the landlords and the landless workers, and various groups. Although no group of Indians, not even the upper and middle peasantry whose lifestyle he symbolized, and who were his most loyal supporters, was entirely happy with all his ideas and actions, each felt able to accept enough of them to give him its allegiance and support. As a result Gandhi enjoyed their loyalty and love and was able to hold them together in a way no one before him was able to do. (P. xii)

(ગાંધીને સૌની વફાદારી અને સૌનો ટેકો મળ્યો હતો - ડાબેરીઓ અને જમણેરીઓ, બૌદ્ધિકો અને આમ લોકો, પાશ્ચાત્ય રંગે રંગાયેલા અને પરંપરાનિષ્ઠ બંને પ્રકારના બૌદ્ધિકો, રૂઢિવાદી અને પરિવર્તનવાદી આમ જનતા, ઉદ્યોગપતિઓ અને મજૂરો, જમીનદારો અને ખેતમજૂરો, અને બીજા સમુદાયો. જોકે ગાંધીના વિચારો અને કાર્યોથી કોઈ પણ પૂરેપૂરું ખુશ નહોતું - મોટા અને મધ્યમ કક્ષાના ખેડૂતો, જેમની જીવનશૈલીનું ગાંધી પ્રતીક હતા અને જેઓ ગાંધીના સૌથી વધારે વફાદાર સમર્થકો હતા એવે. પણ એમાંના દરેકને ગાંધીના વિચારો અને કાર્યોમાંથી એટલા પૂરતા પ્રમાણમાં પોતે સ્વીકારી શકે એવું મળતું હતું કે એ દરેક જૂથ ગાંધીને એની ભાગીદરી અને ટેકો આપી શક્યું. પરિણામે ગાંધી એમની વફાદારી અને એમનો પ્રેમ મેળવી શક્યા અને ગાંધી પૂર્વે કોઈ પણ નેતા નહોતા કરી શક્યા એ રીતે એ હદે એમને એકત્ર રાખી શક્યા હતા.)

ગણ્યાગાંધ્યા શબ્દોમાં પ્રો. ભીખુ પારેખ ગાંધી વિશે, ગાંધી અને હિન્દુસ્તાનની પ્રજાના સંબંધ વિશે કેટલાક પાયાના પ્રશ્નો પૂછી શકે છે અને એના ઉત્તરો તરફ પણ વાચકને જવાનો માર્ગ ચીંધી શકે છે. માત્ર નવ પાનાંનો એ આખો લેખ વાંચવાનું ચૂકવા જેવું નથી.

૬. એક ગંભીર અને પદ્ધતિસરની વિવાદસભા ભીખુ પારેખના દશકોના લેખનખંડમાં અવિરત ચાલતી રહી છે. યુટિલિટેરિઆનિઝમ, માર્ક્સિઝમ, લિબરલિઝમ, કોલોનિઆલિઝમ, (અને એમના 'નિયો' અવતારો), મલ્ટિકલ્ચરલિઝમ (એના આંતરિક પ્રમેદો તેમ જ બાહ્ય વિકલ્પો) એ પ્રયોગશાળામાં તપાસાતા રહ્યા. ગાંધી, ટાગોર, આંબેડકરની (ક્યારેક અરસપરસ ટકરાતી, ક્યારેક પરસ્પર પુષ્ટ કરતી) વિચારણાઓનીયે સાદર પણ નિર્મમ ચિકિત્સા થતી રહી તેમ જ કાર્લ પોપર, હના આરેન્ટ, અમર્ત્ય સેન વગેરેના વિચારો, એ સર્વની આમૂલ આલોચના થતી રહી. આ તલાવગાડી ક્રિટિકલ ડિસ્કોર્સની વિગતો, દરેકના સંદર્ભ સાથે, તપાસવી એ તો એક લાડાવો છે, જે લેવો અઘરો છે!

પહેલી નજરે ‘પોઝિટિવ’ લાગે એવા ‘લિબરલ’ અભિગમોમાં સાચા માનવીય વિકાસ તરફ લઈ જતો ‘મલ્ટિકલ્ચરલિઝમ’નો માર્ગ કેવો હોય, એની તર્કપૂત છતાં અનુકંપાશીલ માંડણી Political Theory and the Multicultural Society, એ પુસ્તકમાં પ્રો. પારેખે કરી છે. એ કહે છે:

‘Afterall, all societies display some diversity, and to call them all multicultural is to deprive the context of coherence and meaning. My main concern is to explore different attitudes to diversity and make a case for one of them.’

(અંતતોગત્વા, બધીયે સંસ્કૃતિઓમાં કેટલીક વિવિધતા તો હોય છે જ, પણ એટલેથી જ એ બધી સંસ્કૃતિઓને બહુસાંસ્કૃતિક ગણાવવી એ તો એમને સુગ્રથિતતા અને સાર્થકતાના સંદર્ભોથી અલગ કરવા બરાબર થયું.)

ધાર્મિક માન્યતા, ભાષા, પહેરવેશ, સામાજિક રીતરિવાજ વગેરેમાં પરસ્પર જુદા પડતા સમાજો આજે અનેક દેશોમાં પડખોપડખ રહેતા હોય છે. અનેક દેશોમાં જોવા મળતી આવી પરિસ્થિતિને પરસ્પર સમાન ગણવી અને ‘બહુસાંસ્કૃતિયુક્ત’ કહેવી, એ તો એ પરિસ્થિતિઓને ન સમજ્યા જેવું થયું. એટલે ‘Cultural diversity in modern societies takes many forms, of which three are most common’ એમ કહી પ્રો. પારેખ આજના સમાજોમાં પ્રવર્તતી બહુસાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિઓના ત્રણ પ્રકાર તારવે છે.

પહેલા પ્રકાર વિશે કહે છે:

First, although members of society share a broadly common culture, they also entertain different beliefs and practices concerning certain significant areas of human life. This is the case with gays and lesbians, youth culture, those following unconventional lifestyles or family structures, and so on. The individuals and groups involved share and are happy with the wider culture, and are only concerned to open up appropriate spaces within it to express and live by their choices in the relevant areas of life. We shall call this subcultural diversity.

(પહેલા પ્રકારમાં, એ સમાજના સૌ સભ્યો જોકે એક વ્યાપક અર્થમાં કોઈ એક સહિયારી સંસ્કૃતિ ધરાવતા હોય, પણ માનવજીવનના સારા એવા વ્યાપક વિસ્તારોમાં એ સમાજના જુદા જુદા સભ્યો જુદી જુદી માન્યતાઓ અને જુદાં જુદાં વિધિવિધાનો પાળતા હોય છે. આ પ્રકારે વ્યાપક સમાજમાં પોતાની રીતે રહેનારાઓમાં સમવૈગિક સંબંધો ધરાવનારા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ, યુવા સંસ્કૃતિના અનુયાયીઓ, વિલક્ષણ જીવનશૈલીઓ અને અરૂઢ કૌટુંબિક વ્યવસ્થાઓ ધરાવનારાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય. એવી અરૂઢ રીતે જીવનારી વ્યક્તિઓ અને એવાં જૂથોને એ સમાજના વ્યાપક રીતરીવાજો સામે કોઈ વાંધા હોતા નથી. એમને તો એટલું જ જોઈએ કે એમને માટે એ સમાજમાં પોતપોતાની રીતે જીવવા માટેની મોકળાશ હોય અને જીવનના

જે-તે વિભાગમાં પોતપોતાની પસંદગી મુજબ વર્તવાની છૂટ હોય. આ પરિસ્થિતિને આપણે 'સબ-કલ્ચરલ ડાઇવર્સિટી' કે 'ઉપસંસ્કૃતિગત વૈવિધ્ય'-નું નામ આપી શકીએ.)

'ડોમિનન્ટ કલ્ચર' જો આ 'સબ-કલ્ચરલ ડાઇવર્સિટી' દ્વારા જોખમમાં મુકાતું ન હોય તો એ વિલક્ષણ વિવર્ત કે નિયમને અકબંધ રહેવા દેતા અપવાદને વેઠી લેવાય કે ચલાવી લેવાય. જેમ કોઈ ભાષાના વ્યાકરણના કોઈ વ્યાપક નિયમ હેઠળ થોડાક અપવાદો સ્વીકારી શકાય એમ. પ્રો. પારેખ આવા સમાજને 'Multicultural Society' તરીકે, 'બહુસાંસ્કૃતિક સમાજ' તરીકે જોતા નથી.

બીજો પ્રકાર આ પ્રમાણે:

Second, some members of society are highly critical of the central principles, and values of the dominant culture and seek to reconstitute it along appropriate lines. Feminists attack its deeply ingrained patriarchal bias, the religious its secular orientation, the environmentalists its anthropocentric and technocratic bias, and the blacks and others its racism. These and other groups represent neither subcultures - for they challenge the very basis of the existing culture - nor distinct cultural communities living by their values and views of the world, but distinct perspectives on how the shared culture should be reconstituted. We shall call this perspectival diversity.

(બીજા પ્રકારમાં, એક સમાજના કેટલાક સભ્યો એ સમાજના કેન્દ્રરૂપ સિદ્ધાંતો અંગે અને પ્રભાવશાળી મુખ્ય સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યો અંગે ભારે મતભેદ ધરાવતા હોય છે અને યોગ્ય સ્વરૂપે એની સંરચના ફેરવવા માગતા હોય છે. નારીવાદીઓ એવા સમાજમાં ઊંડે સુધી વણાઈ ગયેલા પૂર્વગ્રહો પર આક્રમણ કરે; ધાર્મિક શ્રદ્ધાળુઓ પોતાના સમાજની ધર્મનિરપેક્ષતાતરફી વલણો સામે પડે; પર્યાવરણવાદીઓનો સંઘર્ષ પોતાના સમાજના માનવકેન્દ્રી અને તકનીકી ઝુકાવ સાથે હોય અને અશ્વેતોનો સંઘર્ષ જાતિવાદ કે વંશવાદ સામે હોય. આ અને આવા સમુદાયોની ગણતરી માત્ર ઉપસાંસ્કૃતિક જૂથોમાં ન કરવી જોઈએ, કેમ કે આ સમુદાયો પોતે જે સમાજમાં જીવે છે એ સમાજનાં પાયાનાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોને પડકારે છે; ન તો આવાં જૂથોની ઓળખ એવા અલગ સમુદાયોરૂપે કરવી જોઈએ, જેઓ પોતાના અલગ સમુદાયો રૂપે કરવી જોઈએ જેઓ પોતાનાં જીવનમૂલ્યો અને જીવનદર્શન પ્રમાણે જીવતા હોય. આ સમુદાયોનો સમાજ અને સંસ્કૃતિ અંગે પોતાનો અલગ પરિપ્રેક્ષ્ય હોય છે અને એ પરિપ્રેક્ષ્ય પ્રમાણે એઓ સમગ્ર સમાજના સહિયારી સાંસ્કૃતિક સંરચનાને બદલવા ચાહતા હોય છે. આપણે આ પ્રકારના વૈવિધ્યને 'પરિપ્રેક્ષ્યગત વૈવિધ્ય'-નું નામ આપી શકીએ.)

તો, હવે પરિસ્થિતિ જરા બદલાય છે. એક જાજરમાન સંસ્કૃતિના એક ખૂણે મર્યાદિત રહી પોતાની અલગ રીતે જીવે જતી પેલી પહેલા પ્રકારની નિરુપદ્રવી ઉપસંસ્કૃતિની આ વાત નથી. આ બીજા પ્રકારનું સંસ્કૃતિપરક વૈવિધ્ય કે વિચલન અલગ છે. સત્તાસ્થાને રહી

નિર્ણયો કરતી મુખ્ય સંસ્કૃતિને, ડોમિનન્ટ કલ્ચરને અહીં વિચલનયુક્ત અન્ય સંસ્કૃતિનો પડકાર છે. આમાં ‘સંસ્કૃતિ એટલે શું?’ એવો સવાલ થાય છે. સવાલ દષ્ટિકોણ અંગેનો છે. પ્રો. પારેખ આને ‘પર્સપેક્ટિવલ ડાઇવર્સિટી’ એ સંજ્ઞા વડે ઓળખાવે છે.

એથીય અલગ ત્રીજો પ્રકાર:

Third, most modern societies also include several self-conscious and more or less well-organized communities entertaining and living by different systems of beliefs and practices. They include the newly arrived immigrants, such long-established communities as the Jews, the Amish and the Gypsies, various religious communities, and such territorially concentrated cultural groups as indigenous peoples, the Basques and the Quebecois. We shall call this communal diversity.

(ત્રીજું, મોટા ભાગના આધુનિક સમાજોમાં એવા સમુદાયોનો સમાવેશ થાય છે જે આત્મસભાન હોય, ઓછેવત્તે અંશે સુ-આયોજિત હોય અને પોતાની માન્યતાઓ અને આચરણોની આગવી વ્યવસ્થા ધરાવતા હોય. આવા સમુદાયોમાં નવા આવેલા આપ્રવાસીઓનો સમાવેશ થાય, તેમ જ લાંબા સમયથી સ્થિર થયેલા યહૂદી, આમિશ, જીપ્સી અને જુદા જુદા ધાર્મિક સમુદાયોનો પણ સમાવેશ થાય. ઉપરાંત આદિવાસી સમુદાયો, બાસ્ક, ક્યૂબેકવાહ જેવા સમુદાયોનો પણ સમાવેશ થાય. આ સૌને ‘કોમ્યુનલ ડાઇવર્સિટી’. ‘સામુદાયિક વિવિધતા’, એ નામ આપીએ.)

પ્રો. ભીખુ પારેખનું આ નિર્મમ વર્ગીકરણ જોઈને આપણે ચોંકી ઊઠીએ, કેમ કે આ તો આપણી, આખા દક્ષિણ એશિયાની વાત થઈ! આપણી વચ્ચે છડેચોક અમલમાં આવતી અલગ જીવનશૈલી! ‘હિન્દુસ્તાનમાં પાકિસ્તાન?’, ‘પાકિસ્તાનમાં કાફિરો અને અહમદિયાઓ?’, ‘બંગલાદેશમાં (સત્તાપરિવર્તન બાદ) હિન્દુડાઓ? ‘ખ્યાનમારમાં રોહિન્યા?’, ‘શ્રીલંકામાં તમિળો?’, ‘ક-માં ચ્?’- આનું શું કરવું?! – આ અને આવા સવાલો આપણી ચોમેર અને અંદર આજે ઊઠે છે.

પ્રો. પારેખનો ઉત્તર જાણવા માટે તો અલબત્ત, એમના આ પુસ્તકનું (અને એને અનુષંગે બીજાં ઘણાં પુસ્તકોનું) વાચન કરવું રહ્યું, પણ ‘પુષ્પો સાથે વાત કરવાનો સમય રહ્યો નહીં.’ સારું, હાલ તો પ્રો. પારેખના આ પ્રકાશ પાથરતા વિધાનનું વાચન કરીએ:

A multicultural society, then, is one which includes two or more cultural communities. It might respond to its cultural plurality in one of two ways, each of which is in turn capable of taking several forms. It might welcome and cherish the plurality, make it central to its self-understanding, and respect the claims of its cultural communities, in its laws and policies; or it might seek to assimilate the diverse cultures into its mainstream culture

either wholly or substantially. In the first case it is multiculturalist, and in the second monoculturalism, in its orientation and ethos. Multiculturalism refers to the fact of cultural plurality; multiculturalism to a normative response to that fact.

(તો, બહુસાંસ્કૃતિક સમાજ એટલે એવો સમાજ જેમાં બે કે વધારે સાંસ્કૃતિક સમુદાયોનો સમાવેશ થયો હોય. પોતાની આવી સાંસ્કૃતિક બહુલતાને એ સમાજ બે રીતના પ્રતિભાવો આપી શકે, જેમાંના દરેકનાં વળી અનેક રૂપો હોઈ શકે. એ સમાજ એ વિવિધતાને સ્વીકારી શકે અને માવજત કરવા જોગી ગણી શકે, પોતાની આપઓળખના મર્મસ્થાને મૂકી શકે; વિવિધ સાંસ્કૃતિક સમુદાયોની માગણીઓ, એમના કાયદાકાનૂન અને નીતિઓને સન્માની શકે. વિકલ્પે, એ આ વિવિધ સંસ્કૃતિઓને મુખ્ય સંસ્કૃતિ અંતર્ગત પૂર્ણતઃ કે અંશતઃ સમાવી દઈ શકે. પહેલો વિકલ્પ પસંદ કરનારો સમાજ બહુસંસ્કૃતિવાદી બને; બીજો વિકલ્પ સ્વીકારનાર સમાજ એકસંસ્કૃતિવાદી બને, એના અભિગમમાં અને માહોલમાં. મલ્ટિકલ્ચરલિટી કે બહુસાંસ્કૃતિકતા એ સંજ્ઞાનો સંકેત કોઈ સમાજમાં પ્રવર્તતી સંસ્કૃતિવિષયક બહુલતાની હકીકત તરફ છે; મલ્ટિકલ્ચરલિઝમ કે બહુસંસ્કૃતિવાદ એ સંજ્ઞાનો સંકેત એ હકીકત પરત્વેનાં વ્યવહારુ ધારાધોરણો તરફ છે.)

૭. યુનાઈટેડ કિંગડમની રાજકીય સંસ્કૃતિએ જેમનો સત્કાર 'લૉર્ડ્સ'-ની પદવી આપી, પોતાની પાર્લામેન્ટના આજીવન સદસ્ય બનાવીને કર્યું, ભારતીય ગણરાજ્યની રાજકીય સંસ્કૃતિએ જેનું સન્માન 'પદ્મભૂષણ'-નું ઉચ્ચ પદ આપીને કર્યું અને વિશ્વભરની વિદ્યાસંસ્થાઓએ જેમની રાજકીય ફિલસૂફીને બિરદાવી, એવા, વિશ્વમાન્ય છતાં આત્મીયપણે આપણા એવા સંસ્કૃતિમીમાંસક ભીખુ પારેખના વિદ્યાજગતને પૂરું આલેખવા માટે એક દળદાર ગ્રંથ ઓછો પડે. પણ એના આ રેખાચિત્રને પૂરું કરવા માટે અહીં તો એટલું જ કહીને વાત વાળી દઈએ કે આજના રાજકીય જગતની કેટલીક તાકીદની વાતોને પ્રસ્તુત કરવી, સમસ્યાયિત કરવી, વિશ્લેષિત કરવી અને વળી એને કયા નવા જ દષ્ટિકોણથી જોતાં આખી ગૂંચ ઊકલી શકે, એ સૂચવવું - આ વિદ્યાસાહસ, વિદ્યાસાધના, અને વિદ્યાસંપ્રાપ્તિ કરનાર આ રાજવિદ્યામીમાંસક અને પૌલિટિકલ ફિલોસોફર, જાતે બહુસાંસ્કૃતિકતાને જીવી બતાવે છે અને પાશ્ચાત્ય અને ભારતીય સંસ્કૃતિઓની સહિયારી દીવાલ પરના બંને બાજુ ખૂલતા ગોખલામાં ઝળહળતો, બંને ઘરોને ઉજાળતો દેહલી દીપક છે.

એવા આપણા અને સૌના સ્વજન લૉર્ડ ભીખુ પારેખનાં પુસ્તકો અને લેખોના ગુજરાતી અને હિન્દી અનુવાદો થાય અને એ અંગેના સ્વાધ્યાયોનું સુયોજિત અને નિષ્ઠાયુક્ત કામ સત્વર શરૂ થાય, એ અપેક્ષા અને શુભેચ્છા.

